

УДК 94(477):351.777«1844/1863»

А.В. Католик

СТАН ДОЗЕМСЬКОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ЧЕРНІГІВЩИНІ 1844–1863 РР.

У статті розкриті особливості організації системи охорони здоров'я на Чернігівщині у доземський період. Особлива увага приділена висвітленню маловідомих фактів протиепідемічної діяльності Чернігівського Приказу громадського піклування, а також губернського і повітових комітетів по боротьбі з холерою та віспою. Крім того, визначені характерні риси місцевої кадрової політики у медичній сфері, проаналізовано рівень соціально-матеріального забезпечення медиків Чернігівської губернії у 1844–1863 рр.

Ключові слова: губернія, губернатор, лікарська управа, повітова управа, повітова лікарня, повітовий лікар, городовий лікар, повітове казначейство, міська дума, віспощепіння, віспяний комітет, епідемічні хвороби.

На початку ХХІ ст. населення нашої країни знову зіткнулося з небезпекою зараження смертельними епідемічними хворобами – холерою, віспою, тифом. Століття тому подібні проблеми намагалися подолати земські медики. Напрочуд, за наявності чисельних наукових робіт з опису земсько-медичної діяльності в Російській імперії, більшість сторінок так званої «приказної медицини» залишаються ще й досі маловивченими, особливо її регіональні аспекти. Свого часу, на початку ХХ ст., лікар П. Соколов на шпальтах «Земского сборника Черниговской губернии» досить детально висвітлив становлення й розвиток земської медицини на Чернігівщині, але не приділив достатньо уваги її доземському періоду [1]. Сьогоднішні науковці, як правило, торкаються лише регіональних тем з вказаної проблематики в рамках власних дисертаційних досліджень [2].

Автор статті, спираючись на маловідомі архівні матеріали і документи, спробує охарактеризувати стан системи охорони здоров'я на Чернігівщині у 1844–1863 рр., окреслити основні проблеми її функціонування до запровадження земствами стаціонарної медицини у другій половині ХІХ ст.

Слід зазначити, що історія приказної медицини в Російській імперії (і в Чернігівській губернії зокрема) тісно пов'язана з діяльністю «Приказа Общественного Призрения» (далі – Приказу громадського піклування), який був заснований 7 листопада 1775 р. Управління приказами здійснювалося «общим присутствием» під головуванням губернатора. У чергових засіданнях приказів брали участь виборні представники від 3-х станів: по 2 особи від дворянства, купецтва і сільських товариств (з 1801 р. – по одній особі). Зазвичай ці збори проходили у період від Різдва Христового до Страсного тижня Великого Посту, а в інший час губернатор розпоряджався справами в приказі майже одноосібно.

Спочатку новостворені інституції підпорядковувались Сенату, але з 1803 р. вони перейшли до Господарського Департаменту Міністерства Внутрішніх Справ (далі – МВС). У 1823 р. МВС затвердило «Устав о общественном призрении», який чітко визначив перелік установ,

що підпорядковувались губернатору та знаходилися в безпосередній компетенції приказів: 1) сирітські та виховні будинки; 2) лікарні та будинки для душевно хворих; 3) богадільні; 4) «дома работные»; 5) «дома рабочие»; 6) «дома смирительные» (пенітенціарні установи для осіб, які здійснили неважкі злочини).

Відомий дослідник історії земства Б. Веселовський стверджував, що до запровадження земств населення майже не мало достатньої медичної допомоги [3, с. 430]. Діяльність приказів була спрямована на відкриття у губернських та окремих повітових містах лікувальних закладів, будинків для душевнохворих, підготовку фельдшерського персоналу та боротьбу з епідеміями [4, с. 245]. Медичні звіти МВС за 35 років початку ХІХ ст. свідчать про те, що у Російській імперії лише 5 років не було епідемічних спалахів, і тому доземська медицина визначила пріоритетним напрямком організацію саме протиепідемічних заходів.

Так, за вересень 1843 р. у Городнянському повіті Чернігівської губернії для запобігання віспи медперсоналом у складі одного старшого віспощепія, 16 молодших віспощепіїв та одного лікарського учня було прищеплено 396 осіб. У Конотопському повіті 15 віспощепіїв здійснили щеплення 156 особам з 177 місцевих жителів, що становило 88,1% від загальної кількості тих, хто знаходився під небезпекою зараження [5, арк. 10 зв.–11].

Таблиця 1.

Організація віспощеплення жителів Чернігівської губернії з 1 січня по 10 червня 1844 р.

[6, арк. 40 зв.–200]

Повіт губернії	Загальна кількість (осіб)	Проведене щеплення (осіб / %)	Позитивний результат (осіб / %)
Городнянський	1209	168 / 13,8	дані відсутні
Мглинський	2880	2718 / 94,3	2569 / 89,2
Новгород-Сіверський	2890	1269 / 43,9	дані відсутні
Остерський	5350	4459 / 83,3	4445 / 83,0
Сосницький	1208	1157 / 95,7	1099 / 90,9
Суразький	9870	2055 / 20,8	1842 / 18,6

Найвищі показники якості віспощеплення (таблиця 1) за цей період були зафіксовані у Сосницькому та Мглинському повітах (95,7% і 94,3% відповідно), найменші – у Суразькому та Городнянському повітах (20,8% і 13,8%).

Вочевидь такі прогалини в організації протиепідемічної допомоги виникли не тільки через дефіцит спеціалістів з віспощеплення, а й через професійну халатність медперсоналу та консерватизм тодішнього населення, передусім мешканців села. За повідомленням від 5 березня 1845 р. до лікарської управи священика с. Слабин Чернігівського повіту в його приході перебувало 72 особи без віспощеплення. У с. Лубенки Суразького повіту через неухважність медиків виникла натуральна віспа у дітей. Враховуючи ці порушення, лікарська управа звернулася до Чернігівського та Суразького повітових віспяних комітетів з вимогою

«...иметь лучший надзор за действием оспопрививания». Повітовий лікар листом до управи від 3 грудня 1845 р. повідомив, що мешканці м. Стародуб через «суевєрия, врождѣнное упрямство и самонадеянность» відмовлялися від запропонованих щеплень. За таких обставин повітові медики звернулися до місцевої поліції з проханням провести серед містян роз'яснювальну роботу та негайно довести їм до відома, що «прививание предохранительной оспы, есть спасительное и благое средство» [7, арк. 51].

Таблиця 2.

Організація віспощеплення дітей Чернігівської губернії у другій половині 1845 р.

[8, арк. 1 зв.–5 зв.]

Повіт губернії	Загальна кількість дітей (осіб)	Проведене щеплення (осіб)	% від загальної кількості дітей
Борзенський	2466	1949	79,0
Глухівський	1589	1536	96,6
Городнянський	1681	1481	88,1
Козелецький	1642	1591	96,8
Конопольський	1386	1363	98,3
Кролевецький	2961	1978	66,8
Мглинський	2353	2226	94,6
Ніжинський	6691	2424	36,2
Новозибківський	2687	1609	59,8
Новгород-Сіверський	1733	1213	69,9
Остерський	2219	1814	81,7
Сосницький	2356	1853	78,6
Стародубський	2894	2289	79,1
Суразький	9067	1354	14,9
Чернігівський	1506	1313	87,1
Разом по губернії	43231	25998	60,1

Можна припустити, що профілактичні заходи були результативними, про що свідчать дані, вказані у таблиці 2. Як ми бачимо, у червні-грудні 1845 р. охоплення віспощепленням дитячого контингенту в цілому по губернії становило 60,1%. Найкраще цю функцію виконали спеціалісти Конопольського (98,3%), Глухівського (96,6%) та Мглинського (94,6%) повітів, найгірше – Суразького (14,9%) та Ніжинського повітів (36,2%).

На жаль, факти професійного недбалства серед медперсоналу в Чернігівській губернії були непоодинокі. Під час чергової перевірки у 1848 р. лікарською управою Сосницького повітового віспяного комітету зроблено висновок, що у веденні документації «...нет канцелярско-го порядка», «...журнальные постановления и протоколы разбросаны без всякого порядка». У підсумковому звіті зазначено, що з 1839 р. в комітеті заведена лише 1 справа, до якої підшивалися всі подальші документи [9, арк. 1 зв].

У 1859 р. відповідно до циркуляру МВС, надісланого усім губернаторам, інспектори лікарських управ були зобов'язані «...принимать своевременные меры к искоренению всех замечаемых ими в больницах беспорядках и оказывать со своей стороны возможное содействие к искоренению оных». Втім, незважаючи на ці вимоги, у 1863 р. МВС визнало, що всі лікарні «...нисколько не продвинулись в течение 10 лет при правительствен-

ном управлении в своём благоустройстве», а лікарські ради взагалі, «оставаясь постоянно учреждениями номинальными», створювали лише зайву інстанцію між наказами та конторами [10, с. 13–14].

Не менш небезпечною заразною хворобою для населення тих часів, аніж віспа, була холера. Через появу епідемії холери 1847 р. на Кавказі та в Астрахані в усіх губерніях Російської імперії були створені спеціальні губернські комітети у складі начальника губернії, губернського предводителя дворянства, представника Приказу громадського піклування, поліцмейстера, інспектора від лікарської управи, міського голови, «заведующих частями Военного, Морского и Государственного имуществ», вищих військових лікарів (корпусного або дивізіонного лікаря, головного лікаря військового шпиталю). У повітових містах були створені повітові комітети, до яких увійшли повітовий предводитель дворянства, городовий чи поліцмейстер, земський справник, окружний начальник державного майна, міський голова, начальник воєнної команди, який на час епідемії знаходився у місті, та міський (городовий) лікар.

Також чернігівський губернатор від МВС отримав листа-інструкцію від 19.08.1847 р. № 26 «О мерах предосторожности против холеры», в якому були визначені загальні правила для місцевої адміністрації задля запобігання холери або у випадку її появи, а саме: 1) постійна перевірка якості харчів на місцевих ринках; 2) наявність нормальної питної води для місцевих мешканців; 3) підтримка гігієнічних нормативів житла, «чистоплотность жителей», забезпечення їх всіма необхідними засобами гігієни [11, арк. 29].

У 1852 р. з метою «вразумления народа насчёт общественного здравия и борьбы с эпидемиями» були засновані комітети «общественного здравия» у губернських та повітових містах, до складу яких входили представники дворянства та міські голови. Крім того, у 1855 р. при МВС була утворена спеціальна комісія для посилення заходів щодо віспощеплення [12, с. 80–82].

Без сумніву, ці новації вимагали достатньої (на рівні губернії) фінансової підтримки. На подолання наслідків епідемії холери 1853 р. Козелецький повітовий комітет «общественного здравия» отримав 550 руб., Чернігівський комітет – 50 руб., Ніжинський – 100 руб., Остерський – 100 руб., Сосницький – 100 руб., Городнянський – 100 руб., Стародубський – 215,93 $\frac{1}{4}$ руб., Борзенський – 100 руб., Суразький повітовий комітет – 100 рублів. На утримання вільних аптек за медикаменти, що були надані холерним лікарням, з Приказу громадського піклування Козелецький повіт отримав 620 руб., Городнянський – 74,2 руб., Борзенський – 14,3 руб., Остерський – 50,5 руб., Ніжинський – 60,14 руб., Стародубський повіт – 136,59 $\frac{1}{4}$ рублів. Загальна сума цих витрат становила 2034,49 $\frac{1}{4}$ рублів.

Медичним закладам губернії у 1857 р. Приказом громадського піклування були виділені кошти на закупівлю

харчів пацієнтам, опалення та освітлення будівель лікарень, на утримання обслуговуючого персоналу, перевезення хворих, підтримку чистоти та порядку в будівлях і лікарняних речах, на закупівлю мила та канцелярських виробів. Так, Чернігівський комітет «общественного здравия» для боротьби з холерою отримав 36,5 руб., Ніжинські «богоугодные заведения» – 49,35 $\frac{1}{4}$ руб., Козелецька лікарня – 184,41 $\frac{1}{2}$ руб., Чернігівські «богоугодные заведения» – 471,68 руб., Стародубська лікарня – 86,10 $\frac{3}{4}$ рублів [13, арк. 1–2].

Чималі кошти для забезпечення повноцінної роботи отримували і сам Приказ громадського піклування Чернігівської губернії. Кошторис його обслуговування у 1857 р. складав 7448 руб., з них 800 рублів надійшло на купівлю канцелярських предметів, 60 рублів – на виписку академічних (медичних) листів. На заробітну плату «непременного члена приказа» Ю. Ющенко витрачалося 560 руб., на утримання канцелярії – 4158 руб., найм квартир – 1050 руб., на віспощення – 285,95 руб.

Функціонування Чернігівської міської лікарні (на 80 цивільних та 185 військових осіб) коштувало місцевій владі 31811,83 $\frac{3}{4}$ руб., «дома умалишенных» (на 50 осіб) – 4279,99 $\frac{1}{2}$ руб., «богадельни» (на 50 осіб) – 2629,83 руб. У Ніжині лікарня на 40 ліжок-місць отримала 9888,5 руб., «богадельни» (30 осіб) – 1949,64 руб., інвалідні будинки (20 осіб) – 1355,39 руб. У Глухові на утримання «богадельни» (30 осіб) надійшло 3065,4 руб. Загальна сума витрат на утримання Чернігівського Приказу громадського піклування у «холерний» 1857 р. становила 100 440 рублів [14, арк. 8].

Розраховуючи на власний бюджетний ресурс, приказна медицина Чернігівщини водночас отримувала допомогу з інших губерній Російської імперії. 14 травня 1857 р. чернігівському губернатору надіслано лист № 229 «Императорского Вольного Экономического Общества» (V відділення у м. Санкт-Петербург) із повідомленням – в губернію направлено вісім ланцетів для віспощення. Крім того, вказана організація підкреслила той факт, що щорічно забезпечує Чернігівський губернський віспаний комітет «независимо от особых требований» такою ж кількістю ланцетів, як і в інших губерніях, а в 1855–1856 рр. їх надіслали навіть більше – 150 штук [15, арк. 1–13в.].

Періодично долаючи епідемічні спалахи, доземська медицина Чернігівської губернії намагалася проводити ефективну кадрову політику: переміщення медперсоналу, заповнення вакансій, призначення на посаду. Так, 25 травня 1860 р. Чернігівська лікарська управа призначила на вакансію молодшого лікарського учня купецького 3-ої гільдії сина С. Іолкіна. Про це було повідомлено стародубському повітовому лікарю Вальчевському, а медичний департамент мав би проінформувати Стародубське казначейство про виплату Іолкіну заробітної плати від першого дня його роботи на новій посаді [16, арк. 7].

На час чергової відпустки городского лікаря Лаго-

ди Сосницька міська лікарня перейшла під нагляд сосницького повітового лікаря Полтоцького, який через поїздки по повіту був іноді відсутній на робочому місці. Для ліквідації цієї кадрової «прогалини» Чернігівська лікарська управа запропонувала відрядити до Сосницької міської лікарні вільно практикуючого лікаря Карпинського на посаду сосницького городского лікаря.

Свої корективи у вирішенні кадрових питань час від часу вносив начальник губернії. 24 березня 1861 р. губернатор С. Голіцин звернувся до інспектора Чернігівської лікарської управи М. Любарського з пропозицією призначити на вакантну посаду повітового лікаря в м. Козелець лікаря Николаєва. Прохання губернатора було розглянуто та в червні 1861 р. лікар Николаєв розпочав медичну практику в повітовому центрі. 23 червня 1861 р. С. Голіцин запропонував Чернігівській лікарській управі систематично складати списки медичних вакансій з метою унеможливити призначення двох медиків на одну і ту ж посаду одночасно [17, арк. 55, 94].

Водночас під опікою приказної медицини залишалася сфера соціально-матеріального забезпечення медперсоналу регіону. 23 серпня 1863 р. до Чернігівського Приказу громадського піклування з проханням звернулася вдова старшого фельдшера Козелецької міської лікарні В. Ведриховська про видачу пенсії за службу її померлого чоловіка. 21 вересня 1863 р. через хворобу була звільнена зі служби повивальна бабка Новгород-Сіверського повіту М. Тимощенко. За вислугу років (36 років служби) на підставі ст. 791 Статуту про пенсії т. III та ст. 544 Лікарського статуту т. XII Св. Законів 1857 р. з коштів Новгород-Сіверського казначейства їй була призначена пенсія з повним окладом «жалованья» розміром 42,08 руб. сріблом. У листі від 12 листопада 1863 р. № 123 до Чернігівської лікарської управи новгород-сіверський повітовий лікар Зімін вказав на те, що прослужив 30 років на цій посаді, отримав відповідну пенсію, але має бажання продовжити службу. На підставі статей 771, 791 Статуту про пенсії лікар просив «...сверх полученного мною оклада жалованья полную пенсию в виде награды за мою беспорочную службу» [18, арк. 15–33].

Окрім досвідчених медиків віспаний комітети залучали до протиепідемічної роботи молодь з різних соціальних груп. Кролевецький повітовий віспаний комітет звернувся з листом від 5 червня 1863 р. № 4 до Чернігівського губернського віспаного комітету із проханням надати віспощепіїв з тимчасовозобов'язаних селян і відомства державного майна, а також від міщан з християн та євреїв. Кролевецька та Конотопська міські думи мали б у найкоротші терміни обрати місцевою громадою міщан хлопчиків з християн та євреїв для подальшого їхнього навчання справі віспощення у городского лікаря. Сосницький повітовий віспаний комітет за допомогою Сосницького міського голови та Новомглинської ратуші обрали віспощепіїв громадою землевласників з євреїв грецької слободи [19, арк. 3–4 зв.].

Отже, стратегічні цілі й завдання, що були поставлені доземською системою охорони здоров'я на Чернігівщині (боротьба з епідеміями, відкриття лікарень, підготовка медперсоналу), були частково виконані та в подальшому вдосконалені стаціонарною (земською) медициною. Наразі в Україні триває довгоочікувана медична реформа, що має на меті наблизити існуючу модель медичного обслуговування до європейських стандартів. Будемо сподіватися, що ці зміни у медичній галузі будуть спиратися на взірцеві приклади сучасності та досвід медиків минулих поколінь, що потребує глибокого наукового дослідження й осмислення.

ПОСИЛАННЯ

1. Соколов П. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губ. / П. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1–2. – С. 104–171; Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии / П.Я. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 5. – С. 44–81; Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии / П.Я. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 8. – С. 31–62; Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии / П.Я. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 10. – С. 58–118.
2. Майстренко О.А. Забезпечення населення Херсонської губернії медичною допомогою у доземський період / О.А. Майстренко // Вісник Черкаського університету. – Серія: історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 61. – С. 31–38.
3. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет: в 4 т. / Б.Б. Веселовский. – СПб: тип. О.Н. Поповой, 1909–1911. – Т. 1. – 724 с.
4. Кузьмин В.Ю. Роль власти и земства в становлении общественной медицины XVII – начала XX века / В.Ю. Кузьмин // Известия Российского педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2003. – Т. 3. – № 5. – С. 242–252.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 159, оп. 1, спр. 22, 31 арк.
6. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 36, 250 арк.
7. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, 57 арк.
8. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 51, 6 арк.
9. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 81, 4 арк.
10. Смирнова Е.М. Приказы общественного призрения и здравоохранения в России (конец XVIII – середина XIX вв.) / Е.М. Смирнова // Новый исторический вестник. – 2001. – № 30. – С. 6–17.
11. ДАЧО, ф. 166, оп. 1, спр. 1, 485 арк.
12. Министерство внутренних дел 1802–1902. Исторический очерк. – СПб: типография Министерства Внутренних Дел, 1901. – 335 с.
13. ДАЧО, ф. 155, оп. 1, спр. 33, 43 арк.
14. ДАЧО, ф. 131, оп. 1, спр. 2398, 8 арк.
15. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 11, 1 арк.
16. ДАЧО, ф. 139, оп. 1, спр. 75, 27 арк.
17. ДАЧО, ф. 139, оп. 1, спр. 162, 220 арк.
18. ДАЧО, ф. 139, оп. 1, спр. 272, 40 арк.
19. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 165, 6 арк.

Католик А.В. Состояние доземской системы охраны здоровья на Черниговщине 1844–1863 гг.

В статье раскрыты особенности организации системы охраны здоровья на Черниговщине в доземский период. Особенное внимание уделено освещению малоизвестных фактов противоэпидемической деятельности Черниговского Приказа общественного призрения, а также губернского и уездных комитетов по борьбе с холерой и оспой. Кроме того, определены характерные черты местной кадровой политики в медицинской сфере, проанализирован уровень социально-материального обеспечения медиков Черниговской губернии в 1844–1863 гг.

Ключевые слова: губерния, губернатор, врачебная управа, уездная управа, уездная больница, уездный врач, городской врач, уездное казначейство, городская дума, оспопрививатель, оспенный комитет, эпидемические болезни.

Katolyk A.V. The state of pre-zemstvo health care system in Chernihiv region in 1844–1863

The article reveals the peculiarities of the organization of the health care system in Chernihiv region during the pre-zemstvo period. Particular attention is paid to the coverage of little-known facts of the anti-epidemic activity of Chernihiv Prikaz of civil caring (used to be a local authority) as well as of gubernial and district committees on cholera and smallpox prevention. In addition, the characteristics of local personnel policy in the medical sphere are determined, and the level of social and material security of doctors of Chernihiv guberniia in 1844–1863 is analyzed.

Key words: guberniia, governor, medical board, district administration, district doctor, district hospital, district treasury, city council, smallpox vaccinator, committee on smallpox prevention, epidemic diseases.

28.02.2018 p.

УДК 94(477):61(091)«186/189»

В.Г. Нікітін
М.І. Терех

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ РЕФОРМИ В КОНОТОПСЬКОМУ ПОВІТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1864–1890 РОКАХ

У статті розглядаються етапи розвитку медицини Конотопського повіту в період земських реформ та аналіз роботи повітового земства за 25 років по становленню земської медицини в повіті в працях О.М. Лазаревського.

Ключові слова: земська медицина, лікарня, О.М. Лазаревський, перші земські лікарі, медичні реформи, лікарські дільниці.

Плануючи майбутнє, варто заглянути в минуле. Сьогодні, в період реформування медичної галузі, особливий інтерес викликає земська медична реформа, що розпочалася майже 150 років тому на підставі «высочайше» затвердженого «Положення» від 1 січня 1864 р. в 34-х губерніях європейської частини Росії, в тому числі в 6-ти губерніях (Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Таврійській, Катеринославській), що увійшли в подальшому до складу України.

Статтю 2 «Положення» земствам дозволялось «участвовать в попечении о народном здравии», причому це «попечение» було віднесено до «необязательных земских повинностей» [1, с. 60].

Після тривалих дебатів і розподілу обов'язків між губернськими і повітовими земствами до відання останніх були віднесені наступні: турбота про розвиток сільської медицини, утримання лікарень в повітових містах, більшість обсягу витрат по епідеміях.

Найскладнішим було перше питання – турбота про розвиток сільської медицини, якої практично не було зовсім, хоча селяни становили понад 80% населення повітів. Чернігівська губернська земська управа 2 листопада